4.	डॉ. जॉन मथाई	उद्योग व पुरवठा
5.	जगजीवन राम	कामगार
6.	सरदार बलदेवसिंग	संरक्षण
7.	सी. एच. भाभा	बांधकाम, खाणी व ऊर्जा
8.	जोगेंद्रनाथ मंडल	कायदा
9.	लियाकत अली खान	वित्त
10.	अब्दुर रब निस्तार	पोस्ट व हवाई
11.	असफअली	रेल्वे व वाहतूक
12.	सी. राजगोपालाचारी	शिक्षण व कला
13.	आय. आय. चुंद्रीगर	वाणिज्य
14.	गझनफर अली खान	आरोग्य

		माहिती व नभोवाणी
3.	डॉ. राजेंद्र प्रसाद	अन्न व कृषी,
4.	डॉ. जॉन मथाई	रेल्वे व वाहतूक
5.	जगजीवन राम	कामगार
6.	सरदार बलदेवसिंग	संरक्षण
7.	सी. एच. भाभा	वाणिज्य
8.	डॉ. बी. आर. आंबेडकर	कायदा
9.	षण्मुगम चेट्टी	वित्त
10.	रफी किडवाई	संचार
11.	श्यामाप्रसाद मुखर्जी	उद्योग पुरवठा
12.	मौलाना आझाद	शिक्षण
13.	व्ही. एन गाडगीळ	खाणी, ऊर्जा व बांधकाम
14.	अमृता कौर	आरोग्य

10 / 71

3. घटनेची वैशिष्ट्ये

1) सार्वभौम घटनामंडळाद्वारे घटनेची निर्मिती :-

- कॅबिनेट मिशन योजनेप्रमाणे 1946 मध्ये कायदेमंडळातर्फे संविधान सभा निर्माण ही संविधानसभा सार्वभौम नव्हती.
- कॅबिनेट मिशनयोजनेप्रमाणे काम करणारी. यामध्ये विधानसभेत जनतेने निवडलेले प्रतिनिधी नव्हते.
- पण 14 ऑगस्ट, 1947 ला संविधानसभा सार्वभौम झाली.
- ती स्वतः:च्या मतानुसार नवीन संविधान व जुन्या संविधान फेरबदलाचा अधिकार.
- संविधानासाठी या सभेला 2 वर्ष, 11 महिने व 18 दिवस लागले.
- भारतीय राज्यघटना सार्वभौम घटनामंडळाने जाणूनबुजून सविस्तर आणि सखोल विचार करुन तयार करण्यात आली.

2) लिखित व विस्तृत संविधान :-

- जगातील सर्वात मोठी लिखित व विस्तृत राज्यघटना.
- इतर देशांच्या राज्यघटनेच्या तुलनेत अमेरिका - 7, कॅनडा - 147, ऑस्ट्रेलिया - 128, द. आफ्रिका - 153, चीन - 106.
- तर भारत 26 नोव्हेंबर, 1949 रोजी 395 कलमे, 8 परिशिष्टे, 22 भाग.
- सद्य:परिस्थितील 491 कलमे - 12 परिशिष्टे, 25 भाग.

3) सातत्य :-

- सार्वभौम घटनामंडळाद्वारे निर्माण झालेली असली तरी ती पु नाही.
- 1935 च्या भारत सरकार कायद्यात आणि वर्तमान भारतीय बरेच साम्य आढळते.

4) सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज

- घटनेचा सरनामा असे नमुद करतो की, "भारतीय राज्यव्यवस नियंत्रणापासून मुक्त म्हणजे सार्वभौम आहे."
- भारताची अंतिम सत्ता प्रजेच्या हाती आहे.
- लोकनिर्वाचित प्रतिनिधींच्यामार्फत भारतातील शासनकारभा
- भांडवलशाही किंवा साम्यवादी अर्थव्यवस्था भारताला मान्य अर्थव्यवस्थेचा सुवर्णमध्य. "समाजवादी अर्थव्यवस्था स्विका
- धर्म आणि राजकारण ह्यांची फारकत करुन धर्म ही वैयक्तिक कोणत्याही धर्माला राजाश्रय नाही.

5) जननिर्मित संविधान :-

- ज्या शासनपद्धतीत राज्याची सर्वोच्च सत्ता एका व्यक व्यक्तीसमुहाकडे न सोपविता ती सत्ता जनतेकडे "जनतेचं सत्ता."
- घटना तयार आणि मान्य करण्याचे श्रेय जनतेला.
- संविधानातील भाषा अमेरिकेच्या संविधानानुसार.

6) राष्ट्रकुलसंघाचे सभासदत्व :-

- भारताने राष्ट्रकुलसंघाचे सभासदत्व स्विकारले.
- राष्ट्रकुलसंघाचा प्रमुख हा ब्रिटीश सम्राट.
- भारत ब्रिटीश सम्राटाला जबाबदार आहे, म्हणजे भारत सार्वभौम नाही अशी शंका वाटणे स्वाभाविक.
- राष्ट्रकुलसंघाचे सभासदत्व भारताच्या सार्वभौमत्वास बाधक नाही.

7) सांसदीय शासनप्रणाली :-

शासनपद्धतीचे प्रकार -

हुकूमशाही, राजतंत्र, अध्यक्षात्मक, सांसदीय

- भारताने सांसदीय शासनपद्धतीचा अवलंब केला आहे.
- सांसदीय शासपद्धतीत कायदेकारी, कार्यकारी आणि न्यायकारी मंडळे

10) न्यायालयाची आणि संसदेची सर्वोच्चता :-

- **अमेरिका :-** न्यायिक पुर्नरावलोकन - सर्वोच्च न्यायालय का पास केलेला कायदा जर संविधानाशी विसंगत तर ते रद्द ठर
- **भारत :-**
  1. संसदेची श्रेष्ठता मान्य - अंतिम सत्ता संसदेला.
  2. सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र कमीजास्त करण्याच संसदेला - त्यासाठी संसदेला घटनादुरुस्तीचा अधिका

11) लोककल्याणकारी राज्य :-

- "लोककल्याणकारी राज्य निर्मितीचा" संविधानाच्या उद्देशपत्रिके
- सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक क्षेत्रात न्याय, दर्जा, संधी.

- अमेरिका - 128, द. आफ्रिका - 153, चीन - 106.
- तर भारत 26 नोव्हेंबर, 1949 रोजी 395 कलमे, 8 परिशिष्टे, 22 भाग.
- सद्य:परिस्थितीत 491 कलमे - 12 परिशिष्टे, 25 भाग.

5) जननिर्मित संविधान :-
- ज्या शासनपद्धतीत राज्याची सर्वोच्च सत्ता एका व्यक्तीकडे या व्यक्तीसमुहाकडे न सोपविता ती सत्ता जनतेकडे "जनतेची सार्वभौम सत्ता."
- घटना तयार आणि मान्य करण्याचे श्रेय जनतेला.
- संविधानातील भाषा अमेरिकेच्या संविधानानुसार.

6) राष्ट्रकुलसंघाचे सभासदत्व :-
- भारताने राष्ट्रकुलसंघाचे सभासदत्व स्विकारले.
- राष्ट्रकुलसंघाचा प्रमुख हा ब्रिटीश सम्राट.
- भारत ब्रिटीश सम्राटाला जबाबदार आहे, म्हणजे भारत सार्वभौम नाही अशी शंका वाटणे स्वाभाविक.
- राष्ट्रकुलसंघाचे सभासदत्व भारताच्या सार्वभौमत्वास बाधक नाही.

7) सांसदीय शासनप्रणाली :-

शासनपद्धतीचे प्रकार -

हुकूमशाही, राजतंत्र, अध्यक्षात्मक, सांसदीय
- भारताने सांसदीय शासनपद्धतीचा अवलंब केला आहे.
- सांसदीय शासपद्धतीत कायदेकारी, कार्यकारी आणि न्यायकारी मंडळे परस्परांवर अवलंबून असतात.
- मंत्रीमंडळ कायदेमंडळाला आणि सर्वोच्च शासकाला आपल्या शासन कारभारासाठी जबाबदार असते.
- सांसदीय शासनाचा विकास आणि विस्तार - 1831, 1892, 1909, 1919 आणि 1935 च्या कायद्याने.
- ह्या पद्धतीत स्थैर्य आणि उत्तरदायित्व ह्यांना महत्व.
- भारताने संसदीय शासनाचा स्विकार इंग्लंडच्या संविधानातून केला.
- पण इंग्लंडसारखी सांसदीय शासपद्धती पुर्ण स्विकारलेली नाही.

  उदा. इंग्लंडमध्ये राष्ट्रप्रमुख नाममात्र शासक. विधेयकाला राजाने संमती दिलीच पाहिजे.

  भारतात राष्ट्रपतीला "संकटकालीन अधिकार."
- अध्यक्षीय शासन सांसदीय शासन ज्यांचे काही प्रमाणात संमिश्रण केले आहे.

8) ताठर व लवचिक यांचा मेळ :-

लॉर्ड ब्राइस :- "संविधानाचे परिवर्तनीय आणि परिदृढ - दोन भाग."

1. **परिवर्तनीय संविधान :-** "ज्या संविधानात साध्या आणि सोप्या मार्गाने परिवर्तन होते." उदा. इंग्लंड.
2. **परिदृढ संविधान :-** "संविधान संशोधन करण्यासाठी विशेष आणि कठीण मार्गाचा अवलंब करण्यात येतो. उदा - अमेरिका.
3. **भारतीय संविधानात दोहोंचा समावेश :-** उदा. घटक राज्याचे नाव, सरहद्द बदलविणे, सर्वोच्च न्यायालयाचे व उच्च न्यायालयातील न्यायाधिशांची संख्या ठरविणे, नागरिकत्वासंबंधी तरतुद करणे. **परिवर्तनीय अपरिवर्तनीय** :- राष्ट्रपतीची निवडणुक, सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र, केंद्र व घटक राज्यांची अधिकार विभागणी.

9) एकेरी नागरिकत्व :-
- एकेरी नागरिकत्व - उदा. इंग्लंड, भारत
- दुहेरी नागरिकत्व - उदा. अमेरिका, स्वित्झर्लंड

भारतातील निकष :-
- भारतामध्ये धर्म, वंश, जात, सामाजिकता, सांपत्तीक व शैक्षणिक इत्यादी आधारावर भेदभाव नाही.
- भारतात वयस्क मताधिकाराचा अवलंब.
- ब्रिटीश काळात - 14% लोकांनाच नागरीकत्वाचा अधिकार

10) न्यायालयाची आणि संसदेची सर्वोच्चता :-
- **अमेरिका :-** न्यायिक पुर्नरावलोकन - सर्वोच्च न्यायालय कायदेमंडळाने पास केलेला कायदा जर संविधानाशी विसंगत तर ते रद्द ठरवू शकते.
- **भारत :-**
  1. संसदेची श्रेष्ठता मान्य - अंतिम सत्ता संसदेला.
  2. सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र कमीजास्त करण्याचा अधिकार संसदेला - त्यासाठी संसदेला घटनादुरुस्तीचा अधिकार आहे.

11) लोककल्याणकारी राज्य :-
- "लोककल्याणकारी राज्य निर्मितीचा" संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत उल्लेख.
- सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक क्षेत्रात न्याय, दर्जा, समानतेची संधी.
- 46 कलम - दुर्बल वर्गांना आर्थिक व शैक्षणिक सवलती.
- कलम 15 - मागासलेल्या जाती जमातींना विशेष सवलती. यावरुन लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना.
- संविधानाचा मुख्य उद्देश - "व्यक्तिमत्वाची पवित्रता राखणे."

12) मुलभुत अधिकार :-
- संविधानातील भाग III व कलम 12 ते 35 स्वीकार अमेरिका.
- **आशय** - राज्यातील कोणतेही व्यक्ती, संस्था किंवा सरकार व्यक्तीच्या मुलभुत अधिकारावर आक्रमण करु शकत नाही, केल्यास त्याविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागता येते.
- **उद्देश** - न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ह्या आधारावर भारताचे कल्याणकारी राज्य निर्माण करणे.
- **अधिकार** - 1. समतेचा अधिकार, 2. स्वातंत्र्याचा अधिकार, 3. शोषणाविरुद्धचा अधिकार, 4. धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार, 5. संस्कृती आणि शिक्षणाचा अधिकार, 6. न्यायालयीन संरक्षणाचा अधिकार.

13) धर्मनिरपेक्ष राज्य :-
- प्राचीन भारतामध्ये धर्माच्या आधारावर राज्य.
- इंग्रजांनी प्रशासनासाठी धार्मिक भेदभावाचा वापर.
- धर्मभेदामुळे नागरिकांत फुट - स्थैर्यास धोका.
- याची जाणीव घटनाकारांना होती.
- **अर्थ :-** भारत कोणत्याही धर्माचा पुरस्कार करणार नाही. धर्म ही प्रत्येक व्यक्तीची वैयक्तीक बाब आहे. एक धर्म, एक राज्य अथवा धर्मसापेक्ष राज्य या तत्वाचा भारतामध्ये त्याग करण्यात आला.

14) नीतीनिर्देशक तत्वे :-
- संविधानाच्या चौथ्या परिशिष्टात विचार. कलम 36 ते 51.
- आयर्लंडच्या संविधानावरुन स्विकृती.
- **उद्देश :-** काही अनेक आदर्श तत्वांचा स्विकार करणे इष्ट वाटले, पण परिस्थितीमुळे त्यांचा समावेश मुलभुत अधिकारात करता आला नाही. अशा तत्वांचा समावेश नीतीनिर्देशक तत्वात करण्यात आला.

  वैशिष्ट्ये :-
- कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करणे.
- शासन संस्थेला जनतेने आदेश देण्याचे कार्य ही तत्वे.

- भारतामध्ये धर्म, वंश, जाती, सामाजिकता, सांपत्तिक व शैक्षणिक इत्यादी आधारावर भेदभाव नाही.
- भारतात वयस्क मताधिकाराचा अवलंब.
- ब्रिटीश काळात - 14% लोकांनाच नागरीकत्वाचा अधिकार

अशा तत्वांचा समावेश नीतीनिर्देशक तत्वात करण्यात आला.

वैशिष्ट्ये :-

- कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करणे.
- शासन संस्थेला जनतेने आदेश देण्याचे कार्य ही तत्वे.

- राज्यकारभाराची मार्गदर्शक तत्वे.
- या तत्वांना जनतेच्या इच्छा आणि आकांक्षांचे द्योतक.
- आधुनिक प्रजासत्ताकासाठी राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात व्यापक कार्यक्रम प्रदान.
- या तत्वांना कायदेशीर मान्यता नाही.
- पालन न झाल्यास न्यायालयात दाद मागता येत नाही.
- सरकारच्या यशापयशाचे मुल्यमापन या तत्वांच्या कसोटीवरच.

15) स्वतंत्र आणि एकेरी न्यायव्यवस्था :-

- न्यायाधिशाची नियुक्ती करण्याचा अधिकार कार्यकारी मंडळाला, पण कार्यकारी व कायदेशीर मंडळाच्या नियंत्रणापासून मुक्त.
- महाभियोगाचा प्रस्ताव पास झाल्यासच त्यांना पदच्युत.
- न्यायमंडळाच्या सर्वोच्च स्थानी "सुप्रीम कोर्ट" उच्च न्यायालये.

16) त्रिस्तरीय शासन :-

- सुरुवातीला द्विस्तरीय शासनाचाच उल्लेख.
- पण 73 व्या व 74 व्या घटनदुरुस्तीने त्रिस्तरीय शासन. स्थानिक शासन.

17) मुलभुत कर्तव्ये :-

- मुलभुत कर्तव्ये रशियाकडून स्वीकारण्यात आले आहेत.
- मुळ राज्यघटनेत ही कर्तव्ये समाविष्ट नव्हती.
- स्वर्णसिंह समितीच्या शिफारशीनुसार 1976 च्या 42 व्या घटनदुरुस्तीने भाग 4अ व कलम 51 अ मध्ये समावेश. (10 कर्तव्ये)
- 2002 च्या 86 व्या घटनादुरुस्तीने 11 वे कर्तव्य समाविष्ट.

18) विविध स्त्रोतापासून तयार झालेली घटना -

- **1935 चा कायदा** - संघराज्य, न्याय व्यवस्था, लोकसेवा आयोग, राज्यपाल, प्रशासकिय तपशील, आणिबाणी
- **ब्रिटिश राज्यघटना** - कायद्याचे राज्य, द्विगृही संसद, महालेखापरिक्षक, संसदीय शासनव्यवस्था, कॅबिनेट व्यवस्था, एकेरी नागरिकत्व, राष्ट्रपती
- **अमेरिका राज्यघटना** - उपराष्ट्रपती, उद्देशपत्रिका, मुलभूत हक्क, न्यायालयाचे स्वातंत्र्य, न्यायालयीन पुर्नविलोकन, राष्ट्रपती महाभियोग, राष्ट्रपती-उपराष्ट्रपती यांचे कार्य, सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना पदावरून दूर करण्याची पद्धत.
- **आयर्लंड राज्यघटना** - मार्गदर्शक तत्वे, राज्यसभेत राष्ट्रपतीद्वारे 12 व्यक्तींची निवड, राष्ट्रपती पदाची निवडूक पद्धत.
- **फ्रान्सची राज्यघटना** - गणराज्य, प्रस्ताविकेतील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता
- **रशियाची राज्यघटना** - मुलभूत कर्तव्य, प्रस्ताविकेतील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय.
- **जपानची राज्यघटना** - कायद्याने प्रस्थापित पद्धत
- **जर्मनीची राज्यघटना** - आणिबाणीच्या काळात कलम 20 व 21 वगळून इतर कलम स्थगित करण्याची प्रक्रिया
- **दक्षिण आफ्रिका** - राज्यसभेच्या सदस्यांची निवडूकीची पद्धत आणि घटनादुरुस्तीची पद्धती
- **कॅनडाची राज्यघटना** - केंद्रसूची व राज्यसूची, राष्ट्रपतीकडून राज्यपालाची नेमणूक, प्रभावी केंद्र असलेली संघराज्य, शेषाधिकारी केंद्राकडे, सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र.
- **ऑस्ट्रेलिया** - समवर्ती सुची, संसदेचे संयुक्त अधिवेशन, व्यापार व वाणिज्य.

4. प्रस्तावना / उद्देशपत्रिका

○ **राज्यघटनेचे तत्वज्ञान, सार आणि डोके :-**

- 13 डिसेंबर, 1946 रोजी नेहरुंनी मांडलेल्या उद्दिष्टाच्या ठरावास 22 जानेवारी, 1947 रोजी संविधान सभेने मान्यता दिली.
- संविधान सभेने ठरावात असणाऱ्या सार्वभौम, स्वातंत्र्य, गणराज्य ऐवजी सार्वभौम, लोकशाही आणि गणराज्य असे शब्दात बदल केला. तसेच ठरावात नसणारा बंधुता हा शब्द प्रस्ताविकेत संविधान सभेद्वारे समाविष्ट करण्यात आला.
- जगात सर्वप्रथम अमेरिकेच्या राज्यघटनेत प्रास्ताविक देण्यात आले होते. त्याचीच कल्पना उचलून घटना समितीने भारतीय राज्यघटनेत उद्देशपत्रिकेचा समावेश केला.

○ **महत्वाचे :-**

- प्रस्ताविका हा कायदेमंडळासाठी अधिकाराचा स्रोत नाही व ती त्यावर प्रतिबंध आणत नाही.
- प्रस्ताविका न्यायप्रविष्ठ नाही.
- प्रस्ताविकेचा घटनेत सर्वात शेवटी समावेश करण्यात आला.

○ **प्रस्ताविका :-**

- आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक **सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य** घडविण्याचा व त्यांच्या सर्व नागरिकास: सामाजिक, आर्थिक व राजकीय **न्याय;** विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य;** दर्जाची व संधीची **समानता,** निश्चितपणे प्राप्त करुन देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि **एकात्मता** यांची आश्वासन देणारी **बंधुता** प्रवर्धित करण्याचा गांभीर्यपूर्वक निर्धार करुन; आमच्या संविधान सभेत आज दिनांक **26 नोव्हेंबर, 1949** रोजी याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करुन स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

○ **प्रस्ताविकेचे 5 घटक :-**

1) **घटनेच्या प्राधिकाराचा स्रोत :** भारतीय जनता
2) **राज्याचे स्वरुप / आदर्श :** सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही व गणराज्य.
3) **घटनेचे उद्देश/आकांक्षा :** न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता व एकात्मता / अखंडता.
4) **घटनेची स्विकृती :** 26 नोव्हेंबर, 1949.
5) **घटनेची अंमलबजावणी :** 26 जानेवारी, 1950.

○ **प्रस्ताविकेचे तत्वज्ञान प्रदर्शित करणारे महत्वाचे शब्द व अर्थ:-**

सार्वभौम -

- म्हणजे कोणत्याही बाह्य शक्तीचा प्रभाव किंवा परकीय सत्तेचे अधिपत्य नसणे. आपले अंतर्गत व बाह्य कारभार स्वत: करण्यास मुक्त व सक्षम असणे होय.